

ՄԵԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ԵՂԵՌՆԸ. ԽԼԱԹԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՓՐԽՈՒՄ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱՋՆՁՈՒՄԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ՝

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Փրխուս, Խլաթ, Բիթլիս, փախստականներ, որբեր:

Վերջին տարիներին հետզհետե ավելի է աճում Հայոց ցեղասպանության ժամանակ առանձին շրջանների, անգամ բնակավայրերի հայ բնակչության բնաջնջման պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը²: Նշված ուղղությամբ ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս առավել լիարժեք բացահայտել Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեխանիզմները, դրան մասնակցած տարբեր կառույցների և խմբերի՝ բանակ, տեղական իշխանություններ, մուսուլման բնակչության տարբեր խմբեր (թուրքեր, քրդեր, չերքեզներ) դերակատարությունը, այդ խմբերի միջև գործառույթների բաշխումը, հայերի՝ մահվանից խուսափելու նպատակով գործադրված ջանքերը և այլն:

Փրխուսի բնաջնջման պատմության ուսումնասիրությունը կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել նաև հատկապես հետևյալ երկու պատճառներով. այն Խլաթի գավառակի ամենախոշոր հայաբնակ բնակավայրն էր, և այդ բնակավայրի ոչնչացումն իրականացվել է նույն կաղապարով, ինչ Խլաթի գավառակի այլ հայկական գյուղերի դեմ գործողությունները, այսինքն, Փրխուսի օրինակով մենք կարող ենք պատկերացում կազմել գավառակի բոլոր հայկական գյուղերի եղեռնի մասին:

Փրխուսի բնաջնջման պատմության ուսումնասիրության համար որպես առաջնային սկզբնաղբյուր ծառայել են փրխուսցի վերապրածների վկայությունները և դրանցից հատկապես՝ Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը (պահվում է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդերում):

Փրխուս գյուղը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին

Փրխուսը Բիթլիսի (Բաղեշ) նահանգի Բիթլիսի գավառի Խլաթի գավառակի 24 հայաբնակ բնակավայրերից մեկն էր, դրանցից առավել խոշորը: Գյուղը զուտ հայաբնակ էր, տեղակայված էր կենտրոնական Խլաթ գյուղաքաղաքից մոտ 12 կիլոմետր հյուսիսարևմուտք՝ Նազիկ լճակի հարավկողմի ոչ բարձրադիր լեռների ստորոտներում³:

1 Հոդվածը ստացվել է 10.09.2019 և ընդունվել տպագրության՝ 23.11.2019:

2 Yves Ternon, *Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction* (Paris: Geuthner, 2007), տե՛ս նաև Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2014): Ըստ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային մանր միավորների (սանջակ (գավառ) և կազա (գավառակ)) և բնակավայրերի Հայոց ցեղասպանության ընթացքն է ներկայացնում նաև ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ռ-այմոն Հարություն Գևորգյանի իր «Հայոց ցեղասպանություն. լիակատար պատմություն» աշխատությունում, Raymond H. Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London-New York: I. B. Tauris, 2011):

3 Թ. Խ. Հակոբյան, Սո. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հայտը 5, Տ-Ֆ* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2001), 281:

1880-1881 թթ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հրահանգով Բաղեշի առաջնորդարանի կողմից կազմված վիճակագրությամբ՝ Փրիսուսն ուներ 107 տուն, 1.311 շունչ հայ բնակչություն⁴, նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մեկ այլ հաշվարկով՝ 115 տուն, 1.000 շունչ հայ⁵:

Վանում ռուսական փոխխյուպատոս Վլադիմիր Մասևկո՝ 1899 թ. վերաբերող տվյալներով՝ բնակավայրն ուներ 140 տուն, 1.120 շունչ հայ բնակչություն (հեղինակը որպես մեկ տան համար շնչերի միջին թիվ ընդունում է 8)⁶:

Ըստ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի հրահանգով 1913 թ. Բաղեշի առաջնորդարանի կազմած վիճակագրության (մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է նաև 1913-14 թթ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար)՝ Փրիսուսում կար 207 տուն, 2.016 շունչ հայ բնակչություն (այդ թվում՝ 77 պանդուխտ)⁷: Այլ վկայություններով՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրությամբ գյուղի հայ բնակչության թիվն ավելի բարձր էր. այսպես, ըստ Մշո առաջնորդարանի քարտուղար Նազարեթ Մարտիրոսյանի տվյալների՝ Փրիսուսն ուներ 284 տուն, 2.154 շունչ հայ⁸, իսկ Փրիսուս գյուղից վերապրած հայ փախստականները հաղորդում են գյուղում 300⁹, 350¹⁰ և անգամ 400¹¹ տուն և 2.700¹²-3.000¹³ շունչ հայ բնակչության առկայության մասին:

Ընդամենը Խլաթի գավառակում, ըստ Հայոց պատրիարքարանի 1913 թ. վիճակացույցի տվյալների, կար 1.679 տուն, 13.432 շունչ հայ բնակչություն¹⁴: Գավառակի մուսուլման բնակչության թիվը (ճնշող մեծամասնությունը՝ քրդեր, առանձին գյուղե-

4 *Արձագանք* (Թիֆլիս), 1882, թիվ 18, 279, տե՛ս նաև Սուքիաս Էփրիկեան, *Պարկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հայոց տառաչիւն, Ա-Ը* (Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1902), 365:

5 Էփրիկեան, *Պարկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հայոց երկրորդ, Թ-Կ* (Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1907), 175:

6 Վլադիմիր Մասևկին հաղորդում է, որ անձամբ մի քանի անգամ այցելել և ուսումնասիրել է Խլաթի գավառակը, Владимир Маевский, *Военно-Статистическое описание Ванскаго и Битлискаго вилаетовъ* (Тифлисъ: Типографія Штаба Кавк. воен. окр., 1904), 220: Գավառակի գյուղացուցակը տե՛ս նույն տեղում (отдел приложений), 93):

7 ՀԲԸՄ Նորբայան գրադարանի արխիվ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 50:

8 *Վան-Տուս* (Թիֆլիս), 1916, թիվ 15, 8:

9 Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը (Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդեր, բաժին 8, ֆ. 24, թղթապանակ 29-30), թերթ 61:

10 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու*, Հատոր II, *Բիթլիսի նահանգ*, հեղինակ և կազմողներ՝ Ամատունի Վիրաբյան, Գոհար Ավագյան, գլխավոր խմբ. Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 57:

11 Գեղամ Բադալյան, «Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ», *Բանբեր Հայաստանի արխիվների* 1 (2005): 220:

12 Եղիազար Ղարիբյանի և Ղուտրադ Ավետիսյանի վկայությունները, Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, 55:

13 Բաղդասար Մեքոնյանի վկայությունը, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 54:

14 Հաշվարկը ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ռայմոն-Հարություն Գևորգյանի, Raymond Kévorkian, Paul Paboudjian, *Les arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide* (Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, Paris, 1992), 59, 474:

րում՝ չերքեզներ, Իսլաթ քաղաքում՝ թուրքեր) ըստ 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության՝ 10.190 էր¹⁵:

Ըստ Վանում ռուսական փոխյուպատոս Վ. Մանսկոյի դիտարկման՝ Փրիսուսը Իսլաթի գավառակի հայաբնակ առավել հարուստ և բարեկեցիկ գյուղն էր¹⁶: Ինչպես և Արևմտյան Հայաստանի այլ գյուղական բնակավայրերում՝ բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր: Գյուղում ցանում էին ցորեն, գարի, կտավատ, կանեփ: Հացահատիկի տարեկան բերքը մոտ 45.000 կոտ ցորեն էր (մեկ կոտը 2 լիտր է) և 20.000 կոտ գարի և տարեկան¹⁷:

1915 թ. դրությամբ գյուղում պահվում էր մոտ 20.000 գլուխ ոչխար, 2.500 ամեն տեսակի այլ անասուն-սևատավար (եզներ, գոմեշներ, կովեր, մատակներ), 30 ձի, 300 ավանակ¹⁸: Շրջանում հայտնի էր Փրիսուսի «բալբաս» ցեղի սպիտակ դմակավոր ոչխարը, ինչպես և «դոտիկ» կոչված այծը, որից ստանում էին թանկարժեք գզած նուրբ բուրդ («դֆտիկ»)¹⁹:

Փրիսուսն ուներ մոտ 700 տարվա հնության Ս. Ստեփանոս անունով քարաշեն եկեղեցի: Կային ձեռագիր ավետարաններ և «Կարմիր-կող» կոչված Ավետարանը, որին ուխտի էին գալիս հիվանդություններ ունեցողները²⁰: Մեծ եղեռնի նախօրյակին գյուղի եկեղեցում սպասավորում էր տեր Հարություն (աշխարհական անվամբ՝ Հովհաննես) քահանա Ղուկասյանը²¹:

Գյուղում գործում էին երկու քարաշեն դպրոցներ, որոնցից մեկը՝ բողոքականների կողմից բացված: Համաձայն 1913 թ. վիճակագրության՝ համայնքային-«ազգային» դպրոց էր հաճախում մոտ 100 երեխա²², մեկ այլ տվյալով՝ դպրոցներ հաճախող աշակերտների թիվը 520 էր²³:

Փրիսուսի բնաջնջման ընթացքը

Դեռևս նախքան պատերազմի մեջ մտնելը՝ օսմանյան իշխանությունները 1914 թ. օգոստոսին հայտարարում են զորահավաք, որին Փրիսուսից սկզբում հավաքագրվում են մոտ 150 տղամարդ²⁴: Շատերը գերադասում են գումար վճարել և ազատվել զինվո-

15 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985), 174.

16 Маевский, *Военно-Статистическое описание, отдел приложений*, 93:

17 Եղիազար Ղարիբջանի և Ղուտրաղ Ավետիսյանի վկայությունները, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 55:

18 Նույն տեղում, 57:

19 Սուկրատ Մկրտչյանի հուշագրություն, 61:

20 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 57:

21 Թեղդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօրին աղէտալի 1915 տարին* (Նիւ Եորք, 1985), 63:

22 ՀԲԸՄ Նուբարյան զբաղարանի արխիվ, APC/BNu, DOR 3/3, f. 50:

23 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 57:

24 Եղիազար Ղարիբջանի և Ղուտրաղ Ավետիսյանի վկայությունը, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 55:

րագրությունից, սակայն Օսմանյան կայսրության՝ պատերազմական գործողությունների մեջ ներգրավվելուց հետո, փրկագնով ազատվածները նույնպես զորակոչվում են: Փրխուսի տղամարդկանց հաջորդ խոշոր զորահավաքը տեղի է ունենում արդեն Սարիղամիշում օսմանյան բանակի կրած պարտությունից հետո՝ 1915 թ. փետրվարին. այդ ժամանակ բանակ է զորակոչվում մոտ 300 տղամարդ²⁵: Ընդհանուր առմամբ, գյուղից զորակոչված տղամարդկանց թիվը մոտ 500, առավելագույնը՝ 600 հոգու սահմանում էր²⁶:

Պատերազմ հայտարարելուց քիչ անց զինվորագրված տղամարդկանց զինաթափում են և, ընդգրկելով աշխատանքային գումարտակներում («ամելի թաբուրի»), ուղարկում ճանապարհներ հաստատելու և խրամատներ կառուցելու աշխատանքների՝ կանոնավոր զորքի հսկողության ներքո: Հինվորագրված փրխուսցի տղամարդկանց դրությունը գնալով անտանելի էր դառնում. նրանք աշխատում էին առանց հանգստանալու, տաժանակիր պայմաններում՝ անօթի, ծարավ, մերկ և ոտաբորբիկ, գիշերները քնում առանց անկողնի՝ խոնավ ու սառը հողի վրա: Նման պայմաններում գնալով ավելանում են մահվան դեպքերը, շատերը դիմում են դասալքության՝ վերադառնալով գյուղ կամ անցնելով ռազմաճակատը և հանձնվելով ռուս զինվորներին²⁷:

1914 թ. վերջերին – 1915 թ. սկզբներին իշխանությունները, որպես զինվորական պատերազմական տուրք, գյուղացիներից բռնագրավում են 20.000 կոտ ցորեն, 600 ոչխար, 100 լիտր յուղ, 40 տավար մսացուի համար, 50 սայլ և 100 եգ, 500 զույգ գուլպա, 370 զույգ ձեռնոց, 100 սայլ խոտ, 100 սայլ հարդ, 120 սայլ ցան (որպես վառելիք օգտագործվող չոր աղբ, աթար)²⁸:

Տղամարդկանց զինվորագրման գործընթացին զուգահեռ՝ 1915 թ. գարնանը գյուղախմբի մյուսիքը (կառավարիչ) ռստիկանների ուղեկցությամբ մտնում է Փրխուս և, սպառնալիքների ու մատնության գործադրմամբ, հավաքում գյուղացիների մոտ պահվող զենքը՝ հրացաններ և ատրճանակներ: Ըստ շրջանառվող լուրերի, հավաքված զենքը փոխանցվում է քրդերին²⁹: Տղամարդկանց զինվորագրման և զենքերի բռնագրավման գործողություններով Փրխուսի հայերը զրկվում են ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու գործնական հնարավորությունից:

1915 թ. ապրիլի 24-ին (նոր տոմարով՝ մայիսի 7) ռուսական բանակի Կովկասյան չորրորդ բանակային կորպուսը հարձակողական գործողություն է նախաձեռնում Մանազկերտի ուղղությամբ, որը ապրիլի 27-ին (մայիսի 10) անցնում է ռուսական բանակի վերահսկողության տակ³⁰: Ռուսական զորքերի հարվածների տակ օսմանյան զորքերի հետ դեպի հարավ են նահանջում նաև Ալաշկերտի շրջանի քրդական աշիրեթները: Օսմանյան իշխանությունները նրանց փաստացի արտոնում են, ըստ

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում, 58:

27 Նույն տեղում, 55:

28 Նույն տեղում:

29 Ձեռքերի հավաքման մասին տես տարբեր վկայություններ նույն տեղում, 47, 48, 53, 56:

30 Ашот Арутюнян, *Кавказский фронт 1914-1917 гг.* (Ереван: изд. «Айастан», 1971), 175.

որոշ տվյալների, առաջնորդվելով «վառված հողի» մարտավարությամբ՝ ուղղակի կարգադրում բնաջնջել ռուսների առաջխաղացման շրջանների բոլոր հայկական բնակավայրերը³¹:

Փրխուսի և Խլաթի այլ հայաբնակ բնակավայրերի եղեռնն իրականացվում է Հասնացի կոչվող քրդական աշիրեթի³² և նրան միացած որոշ տեղացի քրդերի խմբերի միջոցով³³: Քրդերը մոտենում են Փրխուս գյուղին 1915 թ. մայիսի 1-ին (մայիսի 14)՝ Համբարձման տոնի հաջորդ օրը³⁴: Մայիսի 2-ին (մայիսի 15) կողոպտվում են գյուղից դուրս՝ դաշտերում գտնվող գյուղացիների անասունները³⁵: Գյուղը շրջապատվում է, սակայն քանի որ օրն արդեն մթնում էր, քրդերը առժամանակ չեն համարձակվում մտնել գյուղ՝ վախենալով հնարավոր դիմադրությունից³⁶: Մի քանի ուղղություններով քրդերի ներխուժումը Փրխուս տեղի է ունենում հաջորդ օրը՝ 1915 թ. մայիսի 3-ի (մայիսի 16) առավոտյան: Սկսվում է գյուղի բնակչության կոտորածն ու թալանը³⁷:

Ջարդի առաջնային թիրախը բոլոր տղամարդիկ էին՝ առանց տարիքային սահմանափակման: Չէին խնայվում ո՛չ անչափահասները և ո՛չ էլ ծերերը: Ըստ վերապրած փրխուսցի Սոկրատ Մկրտչյանի վկայության՝ գործում էր «տղա է՝ բավական է, պետք է ոչնչացնել» սկզբունքը³⁸: Քրդերը մեկ առ մեկ մտնում էին յուրաքանչյուր տուն: Սպանվում էր յուրաքանչյուր ոք, ով համարձակվում էր ցույց տալ թեկուզ աննշան դիմադրություն, չհայտնել հարազատների և մտերիմների տեղը, ունեցվածքի, դրամի թաքստոցները³⁹: Վերապրած Սոկրատ Մկրտչյանի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «րոպե առ րոպե փողոցներում և տներում բարձրանում էին դիակների կույտերը»⁴⁰:

Ջարդն ու թալանն ուղեկցվում էին կանանց բռնաբարություններով և գերմամբ:

31 Տ. Շահբազ, «Բիթլիսի տարեդարձին թրքական գազանութիւններից», *Համբարաբեր հասարակական-գրական շաբաթաթերթ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան* (Թիֆլիս), 26 հունիսի 1916, թիվ 26, 826: Տե՛ս նաև Վաղարշակ Օյսիկեան, «Բաղէշի ընդհանուր կոտորածը», *Հորիզոն հասարակական, գրական, քաղաքական օրաթերթ* (Թիֆլիս), 20 սեպտեմբերի 1915, թիվ 212: Բիթլիսում ամերիկացի միսիոներ Գրեյս Կնապը, ականատես լինելով, թե ինչպես են Խլաթի գավառակի գյուղերի կոտորածից մազապործ եղած և Բիթլիսի Դատվան բնակավայրում ապաստանած փախստական հայերը բողոքներ հղում տեղական իշխանություններին, արձանագրում էր, որ հայերը և ոչ մի գաղափար չունեին, որ նրանց դեմ ուղղված այս գործողությունները հենց իշխանությունների կողմից ին հրահանգված: Տե՛ս Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* (New York-Chicago-London and Edinburgh: Fleming H. Revell Company, 1919), 41:

32 Որպես աշիրեթապետ նշվում է ոմն Աբդուլ Մեջիդի անունը:

33 Տե՛ս մասնավորապես վերապրած Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 44:

34 Տե՛ս *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 58:

35 Նույն տեղում, 56, 58:

36 Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 44: նաև՝ վերապրած Միսակ Սեդրակյանի վկայությունը, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 48:

37 Նույն տեղում, 59:

38 Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 46:

39 Միսակ Սեդրակյանի վկայությունը, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 49:

40 Նույն տեղում, 47:

Բազմաթիվ գեղեցիկ ու երիտասարդ աղջիկներ մրոտում ու ցեխոտում էին իրենց դեմքերը, որպեսզի խուսափեն գերությունից ու հետագա հնարավոր բռնի ամուսնությունից, սակայն դա ոչ միշտ էր օգնում և շատերին մազերից քարշ տալով բաժանում էին իրենց հարազատներից ու տանում⁴¹:

Փրխուսի կոտորածին և թալանին որոշակի մասնակցություն են ունենում նաև քուրդ կանայք. այդ մասնակցությունը արտահայտվում էր հատկապես տղամարդկանց քաջալերելով (այսպես, համաձայն մի վկայության՝ քրդուհիները, տեսնելով որևէ գեղեցիկ հայ աղջիկ, կանչում էին իրենց տղամարդկանց, բղավելով՝ «Եկեք, այստեղ ալ գեղեցիկ կին մը կայ»)՝⁴²:

Գյուղի հայ բնակչության կոտորածի ու թալանի գործողությունը տևում է մինչև մայիսի 3-ի ուշ երեկո: Մույն ընկնելու պես քրդերը հետ են քաշվում բնակավայրից: Կոտորածը վերապրած Փրխուսի հայության խլյակները, ուժ չգտնելով մնալ ավերված և թալանված բնակավայրում, սահատակված հարազատների և հարևանների դիակների կողքին, ինչպես նաև երկյուղ կրելով քրդերի նոր հարձակումներից, հաջորդ օրը՝ մայիսի 4-ին, խումբ առ խումբ տարբեր ուղղություններով թողնում են բնակավայրը⁴³: Փրխուսի հայ բնակչության կոտորածին զուգահեռ՝ նույն օրերին սրի են քաշվում գավառակի բոլոր հայկական գյուղերը:

Սկսվում է փրխուսցիների՝ վերապրելու համար պայքարի փորձությունը, որը ոչ բոլորին է հաջողվում հաղթահարել: Փախուստի հիմնական ուղղությունը Փրխուսից հյուսիս գտնվող Նազիկ լճի շրջակա քրդաբնակ և չերքեզաբնակ բնակավայրերն էին (Նազիկ, Ջեզիրե, Խիարդանք, Խուլիկ): Փախուստի ճանապարհին փրխուսցիների խմբերը հաճախ շրջապատվում էին քրդերի կողմից. թաքնված դրամ գտնելու նպատակով կանայք խուզարկվում էին, դեռահաս տարիքի տղաները՝ սպանվում⁴⁴: Քրդերը հաճախ ափսոսում էին գնդակ ծախսել և շատերին դաշույնով, կացինով, անգամ փայտե մահակներով էին սպանում կամ ողջ-ողջ գցում հորերը, գետերը և Նազիկ լիճը⁴⁵: Մի վկայության համաձայն՝ Ջեզիրե (Ջիզրեն) բնակավայրում ապաստանված փրխուսցիներից շուրջ 100 հոգի ողջակիզման է ենթարկվում⁴⁶:

Ոմանք, ճանապարհները շրջանցելով, լեռներով ու ձորերով կարողանում են հասնել հիմնականում չերքեզաբնակ Խուլիկ գյուղը (Փրխուսից հյուսիս-արևելք), որը գտնվում էր ռազմաճակատի գծին մոտ, անցնել ռուսների կողմից վերահսկվող տարածք և փրկվել⁴⁷: Նշենք, որ Խուլիկի չերքեզական բնակչությունը թեև չէր մասնակցել Խլաթի գավառակի հայ բնակչության կոտորածին, սակայն անսալով կառա-

41 Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 47:

42 Աղավնի Հրաթյանի վկայությունը, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 51:

43 Տե՛ս Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 51:

44 Նույն տեղում, 53:

45 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 59:

46 Նույն տեղում:

47 Դա ոչ բոլորին է հաջողվել: Այսպես, վերապրած Աղավնի Հրաթյանի հայրը սպանվել է Խուլիկի ճանապարհին: Տե՛ս նույն տեղում, 52: Դեպի Խուլիկ գնացող որոշ կանանց կանգնեցնում են քրդերը և ստիպում վերադառնալ Փրխուս: Տե՛ս վերապրած Բելո Մխիթարյանի վկայությունը, նույն տեղում, 53:

վարության հրամանին, չվաննելով կապել և թուրքական բանակին է հանձնել իրենց գյուղում թաքնվող շուրջ 200 հայ տղամարդու⁴⁸:

Կոտորածից խուսափած փրխուսցի հայ տղամարդկանցից մի քանիսը ապաստանվում են սարերում փորած թաքստոցներում՝ սնվելով գիշերները հավաքած բանջարով: 1915 թ. հունիսի սկզբներին նրանցից ոմանց հաջողվում է անցնել Մանազկերտի գավառակի Լաթար գյուղը, որն արդեն գտնվում էր ռուսական զորքերի վերահսկողության տակ⁴⁹:

Որոշ փրխուսցիներ, Խլաթի հայկական բնակավայրերի կոտորածից մազապուրծ եղած այլ հայերի հետ միասին, թաքնվում են Բուլանուխի սահմանակից Խլաթի լեռներում (Եղոնակա սար): Այնտեղ նրանք ստիպված են լինում սնվել բանջարով ու կանկառով՝ ամեն օր ենթարկվելով քրդերի և ոստիկանների հարձակումների: Կանաչ բոնաբարվում էին, գեղեցիկ աղջիկները՝ գերվում և ենթարկվում բռնի ամուսնության և իսլամացման: Նման պայմաններում օրական տասնյակ մարդ էր մահանում, ողջ մնացածները ուժ չէին ունենում նրանց հողին հանձնելու: Ի վերջո, Բուլանուխի տեղական իշխանությունների հրամանով նրանք տեղափոխվում են գավառակի Փիոնք գյուղը, որտեղ հայերի նկատմամբ բարյացակամ տրամադրված մի քրդական առաջնորդի հովանու ներքո նրանք կարողանում են պահպանել իրենց կյանքը մինչև ռուսական բանակի գալը⁵⁰:

Մոտ 150 փրխուսցի փախստականներ՝ հիմնականում կին և երեխա, առժամանակ ապաստանում են Նազիկ լճից արևելք գտնվող Խիարդանք գյուղում: Վերապրած Սոկրատ Մկրտչյանը այնտեղ փախստական փրխուսցիների վիճակի մասին վկայում է հետևյալը. «Մենք բոլորս արդեն մուրացկաններ էինք: Սարսափով, գաղտագողի քրդական փոքրիկ գյուղում տնից-տուն թափառելով՝ հաց էինք մուրում ու այտոների մեջ անցկացնում անորոշ ու տագնապալի օրեր՝ մտածելով, թե վաղը, արդյոք, կտեսնե՞նք լուսաբացը»⁵¹:

Հունիսի սկզբներին իշխանությունները հրահանգում են Խիարդանքում ապաստանած փախստական փրխուսցիներին վերադառնալ հայրենի գյուղ՝ հայտարարելով, որ, իբր, սուլթանի նոր հրամանով հայերի կոտորածն արգելված է: Ոստիկանների ճնշման տակ ավերված Փրխուս է տեղափոխվում թվով մոտ հարյուր մարդ⁵²: Ըստ երևույթին, օսմանյան իշխանությունների նշված կարգադրությունը պայմանավորված էր ռուսական զորքերի հետագա առաջխաղացման հետ, որոնք արդեն մոտեցել էին Խլաթի գավառակի սահմաններին:

1915 թ. հունիսի 10-ին (հունիսի 23) ռուսական զորքերը (Կովկասյան Չորրորդ բանակային կորպուս) և նրանց ուղեկցող հայկական կամավորական ջոկատները ջարդում են թուրքական դիմադրությունը և գրավում Բուլանուխի Կոպ բնա-

48 Միսակ Սեդրակյանի վկայությունը, նույն տեղում, 50:

49 Նույն տեղում, 59:

50 Նույն տեղում, 47, 56:

51 Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 55:

52 Նույն տեղում:

կավայրը⁵³, իսկ հունիսի 17-ին (հունիսի 30) նույն կորպուսի հարավային ստորաբաժանումները գրավում են Խլաթը⁵⁴: Ռ-ազմաճակատը առժամանակ կայունանում է մոտավորապես Խլաթ գետակի երկայնքով⁵⁵: Փրխուսը հայտնվում է ռազմաճակատի գծի վրա:

Նշված ժամանակաշրջանում իրենց հայրենի գյուղ բռնի վերադարձված փրխուսցիների (ինչպես արդեն նշեցինք, դրանք մոտ 100 հոգի էին՝ հիմնականում կին ու երեխա) վիճակի մասին մանրամասն տեղեկություններ են առկա Սուկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունում: Ըստ ականատեսի, հասնելով բնակավայր, հայերը լցվում են գյուղի վերին մասում գտնվող մի մեծ տան մեջ: Հաջորդ օրն այդ տուն են մտնում մի քանի զինված թուրքեր (ըստ երևույթին՝ թուրքական բանակի զինվորներ) և իրենց հետ տանում բոլոր տղամարդկանց (նրանք շատ չէին՝ 3-4 հոգի): Մահվան սպառնալիքի տակ, քաղցած ու ծարավ՝ տարվածներին երեք-չորս օր ստիպում են փողոցներում ընկած դիակները ծածկելու համար փոսեր փորել՝ խոստանալով, որ աշխատանքը կատարելուց հետո նրանք ազատ կթողնեն: Վերջին փոսը փորելուց և դիակները թաղելուց հետո, փրխուսցի տղամարդիկ կանգնեցվում են այդ փոսի եզրին ու գնդակահարվում⁵⁶:

Մինչդեռ գյուղ վերադարձված կանայք ու երեխաները, ըստ ականատեսի վկայության, կորցրել էին մարդկային կերպարանքը, դարձել էին շրջապատի ու մահվան հանդեպ անտարբեր՝ խելագարությանը մոտ վիճակում: Մաստիկ քաղցը ստիպում էր նրանց հողի մեջ փնտրել ցորենի, գարու, տարեկանի և անգամ կորեկի հատիկներ, որ գյուղը կողոպտելու ժամանակ թալանչիները թափել էին տների մեջ, փողոցներում, հացահատիկի հորերի շրջակայքում: Նրանք հավաքում էին այդ հողը և մեկառմեկ ընտրում հատիկները, աղանձ անում և մի փոքր սպանում քաղցը⁵⁷:

Վերադարձածների շրջանում շուտով սկսում են տարածվել հիվանդությունները՝ տիֆն ու փորահարությունը: Տունը, որտեղ կենտրոնացվել էին վերադարձած փրխուսցիները, ականատեսի պատկերավոր բնութագրությամբ վերածվել էր «տուն-դժոխքի», որտեղ տիրում էին «համատարած տնքոցը, ջերմարյուն գառանցանքը, և ...ննջեցյալների մարդ ահավոր լռությունը»⁵⁸:

Դրան ավելանում է այն, որ թալանի նպատակով պարբերաբար գյուղ մտնող քրդերը ներս էին մտնում այդ տուն, բոլորի աչքի առաջ բռնաբարում ջերմության մեջ այրվող երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին ու հեռանում⁵⁹: Նշված գործողություն-

53 Евгений Масловский, *Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 г. Стратегический очерк* (Париж: Возрождение, 1933), 166.

54 Նույն տեղում, 171: Նաև՝ *Մշակ* (Թիֆլիս), 21 հունիսի 1915, թիվ 133:

55 Арутюнян, *Кавказский фронт*, 178:

56 Սուկրատ Մկրտչյանի հուշագրությունը, 57:

57 Նույն տեղում, 57-58:

58 Նույն տեղում:

59 Նույն տեղում:

ներից մեկի ընթացքում քրդերը հայտնաբերում ու սպանում են կանացի հագուստ հագած մի տղայի⁶⁰:

Ման պայմաններում ոմանք նախընտրում են նորից փախչել բնակավայրից՝ փորձելով անցնել դեպի ռուսական բանակի կողմից վերահսկվող տարածք կամ գնալ քրդաբնակ գյուղեր՝ ապավինելով ծանոթ քրդերի պաշտպանությունը⁶¹:

Ռուսական բանակը, համալրելով ուժերը, 1915 թ. հունիսի վերջերին նոր լայնածավալ հարձակողական գործողություն է նախաձեռնում⁶²: Հաղթահարելով թուրքական բանակի դիմադրությունը՝ 1915 թ. հուլիսի 3-ին (հուլիսի 16) ռուսները մտնում են Փրխուս⁶³, որը նրանց վերահսկողության տակ է մտնում մոտ 10 օր: Ռուսական հարձակողական գործողության առավելագույն ծավալման՝ հուլիսի 8-ի (հուլիսի 21) դրությամբ ռուսական բանակին հաջողվում է զբաղեցնել Խլաթի գավառակի գրեթե ամբողջ տարածքը, իսկ առանձին հետախուզական ջոկատներ հասնում են անգամ մինչև Մուշի գավառակի արևելյան մատույցները (Ադրենիս բնակավայր)⁶⁴:

Ռուսական բանակի այս առաջխաղացումը կարճատև բնույթ է կրում: Ադրեն հուլիսի 10-ին (հուլիսի 23) սկսում է օսմանյան բանակի հակահարձակողական գործողությունը. թուրքական գերագանցող ուժերի ճնշման տակ ռուսական ստորաբաժանումները ստիպված են լինում հետզհետե նահանջել⁶⁵: Մահանջող բանակին են հետևում Փրխուսի և Խլաթի գավառակի այլ հայկական գյուղերի, ինչպես նաև Բիթլիսի ու Մուշի բնակչության վերապրած մնացորդները:

Գաղթի ճանապարհի պատկերավոր նկարագրությունը դարձյալ գտնում ենք Սոկրատ Մկրտչյանի հուշերում. «Մենք չէինք քայլում, այլ վազում էինք, որ հասնենք նահանջող բանակին, որին այնքան տատապանքներով, հույսով ու այրվող սրտով սպասել էինք: Բայց նա երազի նման եկավ ու երազի նման էլ փախչում էր մեր խորտակված հայրենիքի հող ու ջրից: Շատերը՝ ծերեր, երեխաներ ու կանայք, չէին կարողանում քայլել: Կրած զրկանքները՝ սովը, աին ու սարսափը, հյուծել էին նրանց ուժերը: Շատերը ընկնում էին ճանապարհին ու աղիողորմ հայացքով նայում փախչողներին՝ օգնություն աղերսելով նրանցից»⁶⁶:

Ըստ մի վկայության՝ գաղթի ճանապարհին կյանքից զրկվել են մոտ 20 փրխուսցիներ⁶⁷:

60 Նույն տեղում:

61 Վերջին միջոցին է դիմում նաև Սոկրատ Մկրտչյանի մայրը, որը վերցնելով իր երեխաներին գնում է Զիզրեն գյուղ և հանձնում Սոկրատին քրդական ընտանիքի՝ որպես ծառա:

62 Масловский, *Мировая война*, 171: Տե՛ս նաև Арутюнян, *Кавказский фронт*, 178-179:

63 *Մշակ*, 5 հուլիսի 1915, թիվ 144:

64 Арутюнян, *Кавказский фронт*, 179: Տե՛ս նաև *Մշակ*, 11 հուլիսի 1915, թիվ 149:

65 Арутюнян, *Кавказский фронт*, 181-182:

66 Սոկրատ Մկրտչյանի հուշագրություն, 92-93:

67 Ղուարաղ Ավետիսյանի վկայությունը, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 57:

Փրխուս գյուղի եղեռնի հետևանքները

Արևելյան Հայաստանի տարածք հասած փրխուսցիները տեղակայվում են Երևանի նահանգի տարբեր գավառների հայաբնակ գյուղերում (Աղավնատուն, Փաշաքենդ, Քյոսա Մամեդ, Ղզլթամիր, Եղվարդ և այլն)⁶⁸, ծնողագուրկ մնացած երեխաները՝ սկզբում Էջմիածնի, այնուհետև՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի կողմից կազմակերպված Աշտարակի որբանոցում: Ըստ 1916 թ. մայիսի 14-ին կազմված Աշտարակի որբանոցի ասների անվանացանկի՝ հաստատությունում պահվում էր 28 փրխուսցի որբ⁶⁹, Փրխուսից երկուական երեխայի անուն առկա է նաև Բաշ-գյուղից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխված որբերի և Սանահինի որբանոցի ցուցակներում⁷⁰, ընդամենը՝ 32 փրխուսցի որբ:

Համաձայն վերապրած Բաղդասար Մելքոնյանից 1916 թ. օգոստոսին ստացված տվյալի՝ բնաջնջումից մազապուրծ է եղել մոտ 800 փրխուսցի՝ հավասար թիվով կին և տղամարդ⁷¹: Մեկ այլ՝ ավելի մանրամասն և, թերևս, ավելի ճշգրիտ տվյալի համաձայն՝ վերապրածների թիվը 675 էր, որից մոտ 400-ը՝ կին ու աղջիկ, 200-ը՝ մինչև 20 տարեկան երեխաներ և պատանիներ, 75-ը՝ 20 տարեկանից բարձր տղամարդիկ (այդ թվից 60-ը՝ նախքան ցեղասպանությունը Կովկաս գնացած պանդուխտներ և թուրքական բանակից դասալիքներ)⁷²: Վերջին տվյալից կարելի է եզրահանգել, որ եղեռնին զոհ է գնացել փրխուսցիների երկու երրորդից ավելին: Խլաթի գավառակի այլ՝ հատկապես գավառակի արևմտյան կողմն ընկած հայաբնակ գյուղերի վերապրածների թիվը ավելի ցածր է՝ տատանվելով նախաեղեռնյան հայ բնակչության մեկ հինգերորդի սահմաններում (2.500-3.000)՝ ներառյալ նախքան ցեղասպանությունը Ռուսական կայսրության տարածք պանդխտաձևերը⁷³:

1916 թ. փետրվարի 3-ին ռուսական բանակը գրավում է Մուշը, իսկ փետրվարի 17-ին՝ Բիթլիսը. սրանով Խլաթի գավառակի տարածքը նորից անցնում է ռուսների վերահսկողության տակ⁷⁴: Օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից՝ վերապրած փրխուսցի տղամարդկանցից մի քանիսը 1916 թ. մարտին մեկնում են հայրենի բնակավայր՝ այնտեղ տիրող վիճակին ծանոթանալու, վերահաստատվելու հնարավորությունն ուսումնասիրելու նպատակով⁷⁵: Վերադարձածները գտնում են գյուղը բոլորովին ամայի, իսկ շինությունները, բացի եկեղեցու և բողոքական դպրոցի շենքերից, ամբող-

68 Վերապրած փրխուսցիների հարցման թերթերի համապատասխան նշումները, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 57, 60:

69 *Համբաւարեր*, 4 դեկտեմբերի 1916, թիվ 49, Յանվուած, 3:

70 *Համբաւարեր*, 30 հոկտեմբերի 1916, թիվ 44, Յանվուած, 4: *Համբաւարեր*, 7 փետրվարի 1916, թիվ 7, Յանվուած, 2:

71 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 54:

72 Նույն տեղում, 58:

73 Եզրահանգումն ըստ Խլաթի գավառակից վերապրածների համապատասխան վկայությունների, *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 35-61:

74 Арутюнян, *Кавказский фронт*, 237-238; Масловский, *Мировая война*, 309-311.

75 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում*, 47, 57:

ջովին այրված և ավերված⁷⁶: Ռ-ազմաճակատի գծին մոտ գտնվելու պատճառով ռուսական հրամանատարությունն արգելում է փրխուսցիներին տևական ժամանակով մնալ և վերահաստատվել իրենց հայրենի բնակավայրում: Դեպքերի հետագա ընթացքը՝ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, դրան հետևած Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծումը, 1918 թ. փետրվարին թուրքական հարձակումն ու Արևմտյան Հայաստանի գրավումը, ավարտին է հասցնում վերապրած փրխուսցիների և Խլաթի գավառակի այլ հայկական գյուղերի հայ բնակչության հայրենազրկումը:

Ամփոփելով՝ փորձենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Փրխուսում և Խլաթի գավառակի այլ հայաբնակ բնակավայրերում Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքը և մեխանիզմները.

1. Ինչպես և Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հայաբնակ շրջաններում, Փրխուսում և Խլաթի գավառակի այլ հայաբնակ բնակավայրերում ևս՝ Հայոց ցեղասպանության մեկնարկը տրվել է պատերազմի կարիքների համար հայերի ունեցվածքի բռնագրավումներով, հայերի մոտ պահվող զենք-զինամթերք գտնելու ակնկալիքով խուզարկություններով և դրանք ուղեկցող ճնշումներով, հայ տղամարդկանց զինվորագրմամբ և դրան հաջորդած ոչնչացմամբ:
2. Փրխուսի և Խլաթի գավառակի այլ հայաբնակ բնակավայրերի հայերի բնաջնջումն իրականացվել է տեղում կազմակերպված կոտորածների միջոցով, որի անմիջական իրագործողները հյուսիսից գաղթած քրդերն էին: Ջարդն ուղեկցվել է հայերի ունեցվածքի թալանով: Հայերի մնացորդների բնաջնջման և թալանի գործողությանը միացել է նաև տեղի մուսուլման բնակչությունը: Խլաթի գավառակի հայ արական բնակչության խլյակների ոչնչացման գործողությանն իր մասնակցությունն է բերել թուրքական բանակը:
3. Ըստ բազմաթիվ վկայությունների՝ Խլաթի գավառակի հայերի կոտորածը հրահանգվել էր իշխանությունների կողմից: Սա ևս մեկ անգամ փաստում է, որ օսմանյան կենտրոնական և տեղական իշխանություններն անգամ նախքան 1915 թ. մայիսի վերջերին տեղահանության մասին օրենքի ընդունումն արդեն իսկ ծրագրավորված իրականացնում էին հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական ներկայության լիակատար վերացմանն ուղղված գործողություններ:
4. Խլաթի գավառակի հայերի բնաջնջումն իրականացվել է շարունակական և հետևողական կերպով 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում: Հայերը մահացել են նաև սովից, հիվանդություններից և այլ զրկանքներից, որոնք ևս պետք է դիտարկել որպես ցեղասպանության իրականացման բաղկացուցիչ մաս:
5. Խլաթի գավառակի հայ բնակչության հազիվ մեկ հինգերորդին է հաջողվել վերապրել կոտորածները (2.500-3.000), այն էլ շնորհիվ ռուսական զորքերի առաջխաղացման: Խլաթի գավառակի վերապրած հայությունը կորուստներ է ունեցել նաև գաղթի ճանապարհին, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի ու Կովկասի տարածքում՝ թերսնվածությունից և հիվանդություններից:

76 Նույն տեղում, 54, 57:

**GENOCIDE ON THE EXAMPLE OF ONE SETTLEMENT:
THE DESTRUCTION OF THE VILLAGE PRKHUS IN 1915**

SUMMARY

Key words: Armenian Genocide, Prkhus, Khlat, Bitlis, refugees, orphans.

The article presents one of the episodes of the Armenian Genocide: the extermination of Prkhus village of Khlat (Akhlat) sub-district of Bitlis (Baghesh) district of Bitlis province, Western Armenia on May-June, 1915.

The study of process and results of extermination of Prkhus village is especially important with the following specific considerations: 1) it was the largest Armenian-populated settlement of Khlat province, 2) the destruction of that settlement was carried out in the same pattern as the actions against other Armenian villages of Khlat province, i.e., on the example of Prkhus we can get an idea about the whole process of elimination of the Armenian population of Khlat sub-district.

The testimonies of Armenian Genocide survivors from Prkhus village, and, particularly, Socrat Mkrtchyan's memoir kept in the archives of the Armenian Genocide Museum-Institute were used as a primary source for this study.

Роберт А. Татоян
кандидат исторических наук

**ГЕНОЦИД НА ПРИМЕРЕ ОДНОГО ПОСЕЛЕНИЯ:
УНИЧТОЖЕНИЕ ДЕРЕВНИ ПРХУС В 1915 ГОДУ**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Прхус, Хлат, Битлис, беженцы, сироты.

В статье представлен один из эпизодов Геноцида армян – уничтожение селения Прхус казы Хлат (Ахлат), санджака Битлис, вилайета Битлис на территории Западной Армении в мае-июне 1915 года.

Изучение процесса и результатов уничтожения Прхуса представляет интерес с учетом следующих конкретных соображений: 1) Прхус являлся самым крупным армянским поселением казы Хлат; 2) уничтожение армянского населения данного поселения было осуществлено по той же схеме, которая применялась в отношении других армянских сел данной административной единицы, следовательно, на примере Прхуса мы можем получить представление о процессе осуществления геноцида во всей области.

Первоисточниками для изучения истории уничтожения Прхуса послужили свидетельства выживших прхусских армян, и, в частности, мемуары Сократа Мкртчяна, хранящиеся в научных фондах Музея-института Геноцида армян.

REFERENCES

Արձագանք [Ardzaganq]. Tiflis, 1882, no. 18;

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, Հատոր II, Բիթլիսի նահանգ, հեղինակ և կազմողներ՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան [Armenian Genocide in Ottoman Turkey. Collection of Documents, V. 2. Bitlis vilayet]. Yerevan: National Archives of Armenia, 2012;

Arutyunyan, Ashot. *Кавказский фронт 1914-1917 гг.* [Caucasian Front in 1914-1917]. Yerevan: “Hayastan,” 1971;

Badalyan, Gegham. «Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ» [The Statistical Materials of Varazdat Teroyan on the Western Armenian Settlements]. *Bulletin of Armenian Archives* 1, no. 105 (2005);

Եր'rikyan, Suqias. *Պարկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հայրոք սոսաջին, Ա-Ը* [Illustrated Dictionary of Localities, V. 1]. Venice: St. Lazarus Printing, 1902;

Եր'rikyan, Suqias. *Պարկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հայրոք երկրորդ, Թ-Կ* [Illustrated Dictionary of Localities, V. 2]. Venice: St. Lazarus Printing, 1907;

Hakobyan T. Kh., Melik-Bakhshyan S. T., Barseghyan H. Kh. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հայրոք 5, Տ-Ֆ* [Dictionary of Localities in Armenia and Neighboring Regions. Vol. 5. T-F]. Yerevan: Yerevan University Press, 2001;

Համբավեր [Hambavaber]. Tiflis, February 7, 1916, no. 7; October 30, 1916, no. 44; December 4, 1916, no. 49;

Maslovskiy, Evgeniï. *Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 гг. Стратегический очерк* [World War on Caucasus Front 1914-1917. Strategic Study]. Paris: Vozrozhdenie, 1933;

Mayevsky, Vladimir. *Военно-Статистическое описание Вансаго и Битлискаго вилайетовъ* [Military and Statistical Description of Van and Bitlis Vilayets]. Tiflis: Tipografia shtaba Kavkazskogo voennogo okruga, 1904;

Մշակ [Mshak]. Tiflis, June 21, 1915, no. 133; July 11, 1915, no. 149;

Okhikean, Vagharshak. «Բաղէշի ընդհանուր կոտորածը» [The General Massacre of Baghesh]. *Horizon* (Tiflis), September 20, 1915, no. 212;

Shahbaz, T. «Բիթլիսի տարեդարձին թրքական զազանություններից» [On the Anniversary of Turkish Atrocities in Bitlis]. *Hambavaber* (Tiflis), June 26, 1916, no. 26;

T'eodik. *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօտին աղէտալի 1915 զարին* [Golgotha of the Armenian Clergy and its Flock in Catastrophic 1915]. New York, 1985;

Վան-Տոսպ [Van-Tosp]. Tiflis, 1916, no. 15.